

**SALIENT VOICE CHANGES IN MIXED-
LANGUAGED KİTAB-I ATA-DEDE**

Karışık Dilli Kitâb-ı Ata-Dede Adlı Eserde

Dikkati Çeken Ses Değişmeleri

İsmail GÜNEŞ¹

Abstract

Ancient Anatolian Turkish is a historical written language that encompasses approximately 13.-15. Centuries in the Anatolian geography and that developed based on Oghuz language. This historical period is one of the periods which language researchers discuss on how and where Turkish language formed. However, by getting in the text from time to time, some dialect features make it difficult to pronounce as standard Old Anatolian Turkish. During this historical period of Turkish language, many works, whether translation or original, were authored. In some works belonging to the early periods of Ancient Anatolian Turkish, various dialectic features of the Turkish Language are seen together. In these works that are Connecting Karakhanid (Karahanlı) Turkish period and Old Anatolian Turkish period it is possible to see both Oghuz language and Eastern Turkish language features. Thus, researchers have different opinions about these works which are called Mixed Language Works. Mixed Language Works, with their linguistic features, are important as regards with their information about the historical dialects of the Turkish Language. Mixed language works which carry language features that are belonged to West and East Turkish language played an important role in progress of Oghuz language. Some linguists called this period as Olga-Bolga matter based on mixed language works. Kitâb-ı Ata Dede which its only copy is in Turkish Language Institution, seems as a mixed language work in terms of its language features. In this study, despite featuring mixed language, the manuscript named Kitâb-ı Ata Dede has been examined for its voice changes, which primarily carries Ancient Anatolian Turkish features and isn't come across within the resources. It is aimed to contribute to works that are about mixed language studies by exposing phonetic features of work which it carries.

Key Words: *Kitâb-ı Ata Dede, voice changes, vowels, consonants.*

Özet

Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu coğrafyasında genel itibarıyla 13-15. yüzyıllar arasını kapsayan, Oğuzca temelinde gelişen tarihi yazı dilidir. Bu tarihi dönem, Türk dilinin ne zaman ve nasıl teşekkül ettiği dil araştırmacılarınca hâlâ çok tartışılan dönemlerinden biridir. Bununla birlikte zaman zaman kimi ağız özelliklerinin metinlere girmesi, standart bir Eski Anadolu Türkçesinden bahsedilmesini güçleştirmektedir. Türk dilinin bu tarihi devresinde telif ve tercüme olmak üzere pek çok eser yazılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerine ait bazı eserlerde Türk dilinin farklı lehçelerine ait özellikler bir arada görülmektedir. Karahanlı Türkçesi dönemiyle Eski Anadolu Türkçesi dönemini birbirine bağlayan bu eserlerde hem Oğuzca hem de Doğu Türkçesi özelliklerini görmek mümkündür. "Karışık Dilli" olarak adlandırılan eserler sahip oldukları dil özellikleriyle Türk dilinin tarihi lehçelerine ait bilgiler vermesi açısından önemlidir. Batı ve Doğu Türkçesine ait dil özelliklerini bir arada bulunduran karışık dilli eserler, Oğuzcanın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Birtakım dilbilimciler bu dönemi karışık dilli eserlerden yola çıkarak "Olga-Bolga" sorunu olarak da adlandırmaktadır. Tek nüshası Türk Dil Kurumu kütüphanesinde bulunan Kitâb-ı Ata-Dede dil özellikleri açısından karışık dilli bir eser görünümündedir. Bu çalışmada ilk sayfalarında karışık dil özellikleri göstermesine rağmen ağırlıklı olarak Eski Anadolu Türkçesi dil

¹ Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, e-posta: ismail.gunes@yahoo.com

özelliklerini taşıyan Kitâb-ı Ata-Dede adlı eserde dikkati çeken ses değişmeleri üzerinde durulacaktır. Eserin taşıdığı fonetik özelliklerinin ortaya konulmasıyla karışık dilli eserlerle ilgili çalışmalara katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kitâb-ı Ata-Dede, ses değişmeleri, ünlüler, ünsüzler.*

1. Giriş

XI. yüzyıldan sonra Anadolu bölgesinde Oğuzlar tarafından kurulan Türk yazı dili, taşıdığı dil özellikleri bakımından bazı dönemlere ayrılmıştır. Türk dilinin Oğuz koluna dayanan ve Hazar Denizi'nin batısında, Anadolu coğrafyasında XI.-XV. yüzyıllar arasında kullanılan tarihî yazı diline Eski Anadolu Türkçesi denilmektedir (Şahin, 2000: 5). Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçişte bir köprü görevi üstlenen Eski Anadolu Türkçesi döneminde, Türk milleti kültürel, dinî ve edebî alanda büyük değişimler yaşamıştır.

Bu dönemde yazılan eserler, kelime hazinesi, ses ve şekil bakımından Batı Türkçesinin özelliklerini taşır. Bunun yanında Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan bazı eserlerin dilinde ise hem Eski Anadolu Türkçesi özellikleri hem de Doğu Türkçesi özellikleri görülmektedir. "Karışık Dilli" olarak adlandırılan bu eserlerle ilgili dil araştırmacılarının farklı görüşleri vardır. Türklük bilimi çalışmalarında "Karışık Dilli" ifadesi, Anadolu'da yazıldığı düşünülen ve hem Oğuzca özellikler hem Doğu Türkçesinden unsurlar taşıyan eserlerin dili için kullanılan bir ifadedir.

Taşıdığı dil özellikleriyle karışık dilli eser izlenimi veren, ama şimdiye kadar kaynaklarda rastlayamadığımız Kitâb-ı Ata Dede adlı eser, Ata-Dede b. Beg Temir tarafından yazılmış dinî-didaktik bir eserdir. Kitâb-ı Ata-Dede'nin bilinen tek nüshası Türk Dil Kurumu Türkçe Yazmalar Kütüphanesinde B 42 numara ile kayıtlıdır. Eserin baş kısmı eksik, sonu ise tamdır. Yazarın adı eserin ketebe kaydında "Ata Dede bin Beg Temir" olarak kayıtlıdır. Müstensihin adı ile eserin istinsah tarihi yoktur.

Eser, genel olarak Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerini taşımasına rağmen özellikle eserin ilk yapraklarında Kıpçak Türkçesine ait dil özelliklerinin ağır bastığı göze çarpmaktadır. Yazmanın ilk yapraklarında ağırlıklı olarak görülen Kıpçak Türkçesi özellikleri, 11. yapraktan sonraki varaklarda yerini düzenli olarak Oğuz Türkçesi özelliklerine bırakmıştır. Bununla beraber eserin diğer varaklarında Kıpçak Türkçesi, hatta bazen Çağatay Türkçesi özelliklerini taşıyan örnekler az da olsa rastlanmaktadır. Bütün bu bilgiler, Kıpçak olup Anadolu Türkçesini de bilen bir Kıpçak Türk'ünün bu eseri Kıpçak Türkçesinden Oğuz Türkçesine aktardığı olasılığını güçlendirmektedir.

Bu çalışmada karışık dil özellikleri gösteren ama genel olarak Eski Anadolu Türkçesi özellikleri gösteren Kitâb-ı Ata-Dede'nin dikkati çeken başlıca fonetik özellikleri ele alınmıştır.

2. Ünlü Değişmeleri

Kitâb-ı Ata-Dede'de, eserin sahip olduğu dil özelliklerinden dolayı Türk dilinin farklı tarihî lehçelerine ait fonetik özellikler bir arada görülmektedir. Eserde görülen ünlü değişmeleri genel olarak ünlü yuvarlaklaşması, ünlü düzleşmesi ve ünlü daralması biçiminde görülmektedir.

2.1. Kapalı /é/ sesi (i / e meselesi)

Eski Türkçe döneminden beri Türkçede görülen i/e meselesi dönemin diğer eserlerinde olduğu gibi metnimizde de karışıktır. Eserlerde aynı kelimenin hem /i/li, hem de /e/li şekillerinin bulunması, hatta aynı sayfada kelimenin her iki şeklinin bir arada kullanılması, her iki sesi bünyesinde toplayan ve daha sonra /i/ ve /e/ olarak gelişen bir sesin varlığını akla getirmektedir. Kapalı e sesinin tespitini güçleştiren en önemli nokta, kapalı e sesini yazıda gösterecek herhangi bir işaretin olmamasıdır. Bu yüzden bazı araştırmacılar Eski Anadolu Türkçesinde yazılışları /i/ olan kelimeleri kapalı e olarak okumaya yönelmişler (Çağatay, 1963: VII), bazıları da böyle önemli bir konuda delillerin yetersizliğini ileri sürerek metinlerde bu şekilde olan kelimeleri asli imlasına uygun olarak okumuşlardır (Timurtaş, 1994: 20). Bununla birlikte metinlerde /i/li ve /e/li şekilleri bulunan kelimelerin bir geçiş dönemi özelliği olduğunu, bunun eski ve yeni telaffuzların imlaya aksetmesi olduğunu ileri süren araştırmacılar da vardır (Karamanlıoğlu, 1989: XLIV). Bazı dilciler ise tek şekilliliğin hâkim olduğu devrelerde yazılan ve bu tek şekilliliği düzenli bir şekilde yansıtan Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserlerde harekeli yazılışları dikkate alınmanın doğru olacağını, ancak bu değerlendirmenin Türkçede kapalı e sesinin olmadığı anlamına gelmeyeceğini ifade etmişlerdir (Duman, 1999: 65-103).

Günümüzde Anadolu ağızları üzerinde dil araştırmacıları tarafından yapılan çalışmalarla Türkçede bir kapalı e sesinin varlığı ortaya konmuştur. Ana Türkçede kapalı e sesine sahip kelimelerden günümüze kadar gelenleri, bugün Anadolu ağızlarında çoğunlukla kapalı e sesini taşımaktadır (Yılmaz, 1991: 151-165). Konuya ele aldığı makalesinde farklı bir bakış açısı getiren Timur Kocaoğlu, kapalı e konusunda eserlerde yapılan yanlış okumalara örnekler verdikten sonra imlaya bakılarak bir dilin seslerinin belirlenmeye çalışılmasının yanlış olacağını dile getirmiştir. Yine Kocaoğlu, Çağatay ve Anadolu Türkçelerinin Arap harfli metinlerinde /ı/, /ö/, /ü/ sesleri için ayrı harfler olmadığı halde bu metinlerin çeviri yazılarında ayrı bir harfle gösterilmemiş olan bu seslerin /i/, /o/, /u/ seslerinden ayırt edilebildiğini ifade etmiştir (Kocaoğlu, 2003: 266-281).

Tüm bu veriler ışığında i / e değişmesinin görüldüğü kelimelerdeki ünlüyü kapalı e (é) olarak okumak gerektiği düşüncesindeyiz. Bu düşünceden hareket ederek metnimizde i / e ile karışık yazılan kelimelerdeki ünlüleri kapalı e olarak okumayı uygun gördük.

béşinci ‘beşinci’

bir zamān ağlaya andan kıya gēde çünkim béşinci gün ola 114b/1

dé- ‘demek’

biz dağı begendügümüzi alalum dédiler 60b/13

ékinci ‘ikinci’

ékinci kat göge gelicek anlar dağı tã‘atı göreler 96a/11

ér ‘erkek’

Müsā kavmi yēdi ol ér ayıtdı rızkuñ bacadan mı éner 120a/8

érte ‘erte’

ayıtdı éy baba saña uyumağ kayusıdır zırā şabāha hiç bilmezem érte 37a/4

ét- ‘etmek’

ma‘siyyetler işledünüz mühlet vérdüm helāk étmedüm 32b/3

éşit- ‘işitmek’

bes oğlanuñ atası éşitdi feryād édüp pâdişahuñ kıpusına geldi 81b/5

éyü ‘iyi’

éyü ‘amellerünüzüz geldük kim seni cemî‘i kırkulardan kıırtaravuz 98a /13

kéçe ‘gece’

bu kéçe şunlaruñ cemî‘isince kıllar āzād eyleye 84a/1

vér- ‘vermek’
 altıncı budur kim issi anıa az vérsin çok vérsin râzıdur 138a/11
yé- ‘yemek’
 çok dürlü hizmetler étdi çün ortaya yemek geldi yédiler 45a/3
yédi ‘yedi’
 Mūsâ kavmi yédi ol ér ayıtdı rızkuıı bacadan mı éner 120a/8
yégrek ‘daha iyi, daha üstün’
 benüm bir ‘avratum bu yolda benden yégrekdür dédi 120b/2
yél ‘yel’
 peygamber ‘a.m. ayıtdı recebün mişli yél gibidür 87b/14
yémek ‘yemek’
 yemek çıkdı kim ya’ni ‘Oşmân hazreti konuıluık eyledi 152a/11
yér ‘yer’
 bir hâlvet yér düz kimse bizi görmeye dédi 65a/2
yétmiş ‘yetmiş’
 taıtuıı üzerinde yétmiş döşek ola 83a/9

2.2. Ünlü Yuvarlaklaşması

Eski Türkçede düz ünlü taşıyan kimi kelimeler Kitâb-ı Ata-Dede’de yuvarlak ünlülü olarak tespit edilmiştir. Bu yuvarlaklaşma olayı farklı nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. İlerleyici veya gerileyici benzeşme, dudak ve diş-dudak ünsüzleri yuvarlaklaşma olayının belli başlı nedenlerindedir. Yuvarlaklaşma sonucunda bazı kelimeler düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarken, bazı kelimelerde ise bu uyum bozulmuştur.

2.2.1. /u/ < /ı/ değişmesi

baluı < **balık** ‘balık’
 İsa ‘a.m. kavmi avlayacaık baluı bulmazlardı 76b/9
çağur- < **çağır-** ‘çağırmak’
 şisâbın benden şoralar déyü feryâd édüp çağura 114a/9-10
doıun- < **doıın-** ‘dokunmak’
 çünkim bıçku Zekerıyyânıı mübârek başına doıundı 139a/11-12
kıluı < **kılıı** ‘kılıı’
 Teıri yaıınlığı yarağumdur tevekkül kalkanumdur ihlâş kılııumdur 146a/15
oıu- < **oıı-** ‘okumak’
 Kur’an ayda yâ rabbı ben kéçe uyumaıdan meni’ eyledüm beni oıudı 85a/2
yaluı < **yalıı** ‘alev’
 burnından yaluılar oynar kirpükleri degeneye beızer 23b/10-11
yuğın < **yığın** ‘yığın’
 mâlı büyük ev gibi yuğınlar olurdu 113a/4
yurt- < **yırt-** ‘yırtmak’
 eger ölüsi daıı olursa yüzüı yurtup infi’âl göstermeye 154b/4

2.2.2. /ü/ < /e/ değişmesi

Bu ünlü yuvarlaklaşmasının metnimizde iki örneği görölmektedir.
içürü < **içerü** ‘içeri’
 bir uğrı içümde bir uğrı tışımda var içürüdeki uğrı nefüsdür 146a/11-12
büyük < **bedük** ‘büyük’
 ol büyük putuıı boğazına ařa şodı daıı şehre gétđi 100a/7

2.2.3. /-ü-/ < /-é-/ değişmesi

Metnimizde iki yerde söz içinde görülen bu ünlü değişmesinde dudak ünsüzü /v/'nin etkisi vardır.

aydı vür- < **aydı vér-** 'söyleyivermek'
 éy müridler size aydı vürsem korçaram kim inanmayasız 70a/3
 bir key garîb nesne aydı vürem dédi 65b/7

2.2.4. /ü/ < /i/ değişmesi

kerpüç < **kerpiç** 'kerpiç'
 bir balta getüre ol kerpüçları toğrayup üleşeler 116a/6
küçük < **kiçik** 'küçük'
 ulu kardaşuñ haqqı küçük kardaş üzerine ata haqqı gibidür 156b/9-10
şümdi < **şimdi** 'şimdi'
 şümdi kimsemüz yoçdur kim bize yéyicek getüri vére 141a/14

2.2.5. /ö/ < /e/ değişmesi

Bu ünlü yuvarlaklaşmasında diş-dudak ünsüzü /v/'nin yuvarlaklaştırıcı etkisinden söz etmek mümkündür.

gövde < **gevde** 'gövde'
 gevdesine kurutlar üşüp kaynaşurlar 114ab/6

2.3. Ünlü Düzleşmesi

Ünlü düzleşmesi, ünlülerin çıkışları sırasında meydana gelen fonetik bir olaydır. Düz ünlü taşıyan kimi kelimeler, Kitâb-ı Ata-Dede'de yuvarlak ünlülere dönüşmüştür. Ancak bu düzleşme olayı, metnimizde istikrarlı değildir. Dolayısıyla kelimelerin ikili şekilleri bir arada görülebilmektedir.

2.3.1. /e/ < /ü/ değişmesi

Metnimizde bir örnekte görülen bu ses değişmesi bir ağız özelliği olarak düşünülebilir.

köpre < **köprü** 'köprü'

ve ne cehennem üzerinde sıratı köpresi kurulduğın gördük ve ne anuñ 122b/6

2.3.2. /e/ < /ö/ değişmesi

Metnimizde sadece "eyle" kelimesinde görülen ünlü düzleşmesi olayıdır (Akkuş, 1995: 131).

eyle < **öyle** 'öyle, o şekilde'
 âvâz geldi eyle şandum ki kıyâmet kopdı 27a/8

2.3.3. /-i- / < /-ü-/ değişmesi

bit- < **büt-** 'büyüme, yerden çıkmak, yetişmek'
 ol deniz kurusa anuñ yérine otlar bitse 38b/12

bit- < **büt-** 'bitmek, sona ermek'

çünkim Resûl hazretinüñ işi bitdi döndi 142a/3

bitür- 'bitirmek'

ëy zâhid uş evüme varayın bir hayırlı işüm vardır anı bitüreyin 44b/3

dip < **tüp** 'dip'

Hağ Ta'âlâ deniz dibinde bir taş yaratmışdur 121a/10

gümiş < **kümüş** 'gümüüş'

hariri sağ éline aldı altını ve güümüşi şol éline aldı 50a/5

2.4. Ünlü Daralması

Metnimizde bir örnekte tespit edilen bu ses olayında, /e/ geniş ünlüsü inceltici /y/ sesinin yanında daralmıştır.

diliyecek < **dileyecek**

minnet Huzâyadur kim ol vérür anı koyup senden diliyecek degülem 107a/1

3. Ünsüz Değişmeleri

Metnimizde görülen ünsüz değişmeleri genel olarak tonlulaşma, tonsuzlaşma, sızıcılaşma ve süreklili ve süresiz ünsüzler arasında değişmeler şeklinde görülmektedir. Ünsüz değişmeleri arasında dikkati çeken nokta, daha ağırlıklı olarak Eski Anadolu Türkçesi özellikleri taşıyan Kitâb-ı Ata-Dede'de, daha çok Çağatayca metinlerde görülen /f/ < /p/ değişmesinin tespit edilmesidir.

3.1. Tonlulaşma

3.1.1. /d-/ < /t-/ değişmesi

/d-/ < /t-/ değişmesi Türkçenin karışık ses olaylarından birisidir. Söz başındaki /t-/ sesinin /d-/ olarak değişmesi Eski Türkçe devresinin sonlarında olmuştur. Ancak bu değişimin gösterdiği seyir çok açık değildir. Batı Türkçesinde bazı kelimeler, başta bulunan /t-/ ünsüzü varlığını korurken, diğer taraftan bu kelimelerin /d-/li şekilleri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu dönemde yazılan eserlerde /t-/li ve /d-/li şekiller bir arada görülmektedir (Özmen, 2001: 304). Bu ikili durum, yalnız farklı eserlerde değil aynı metnin farklı sayfalarında da görülebilmektedir.

Kitâb-ı Ata-Dede'de de aynı karışık durum söz konusu olup /t-/li ve /d-/li örnekler bir arada görülmektedir. Genel olarak ince ünlü taşıyan kelimelerde söz başında /d-/, kalın ünlü taşıyan kelimelerde ise söz başında /t-/ ünsüzü kullanılmıştır. Ancak yer yer her iki durumun da istisnai örneklerini görmek mümkündür.

a) Metnimizde /d-/li olarak tespit edilen kelimeler:

deg- 55a/5, degme 90a/10, degin 86a/15, degirmen 141b/2, değışdür- 47b/12, degül 50b/2, degür- 121b/14, dek 70b/15, del- 114b/11, delü, 38a/7, delük 127a/10, demür 90b/1, deniz 38b/12, depe 24a/3, depele- 40a/3, depre- 83a/5, depret- 111b/1, deri 114b/11, deve 128a/6, di- 0b/11, dik- 86b/9, dil 127b/1, dip 129b/4, diñle- 135b/4, dip 91a/13, direk 87a/12, diri 116b/14, diril- 36b/11, dirlik 140a/6, diş 140b/1, dişi 104b/1, ditre- 52a/4, diz 113a/15, döğ- 125a/13, dök- 28a/6, dörüt 84a/6, döşe- 95a/9, döşek 83a/9, düğün 90a/9, dükeli 117b/5, düken- 119b/15, düket- 17a/9, dün 107a/3, düş 70b/9, düş- 66a/6, düün 62a/14, düz 37a/15, düz- 107b/8

b) Metnimizde /t-/’lı olarak tespit edilen kelimeler:

tağla- 44a/13, tam 22a/10, tımır 54b/12, tamu 46a/15, tañla 127b/14, tanuğ 84a/5, tarı 48b/8, tart- 75a/15, taş 118b/15, taşra 60b/11, tatlu 112b/13, tavar 121b/15, tavuğın 46b/12, tayan- 23b/9, topuğa 113a/12, toğan 46b/11, toğur- 99a/1, toğuz 120a/9, toğsan 71a/3, toł- 105b/3, ton 115a/5, toprak 142b/2, toyur- 124b/7, tuy- 30a/1

c) Metnimizde hem /t-/’lı hem /d-/’li olarak tespit edilen kelimeler:

dağ 106a/3, tağ 128b/14
dağıl- 99b/12, tağıl- 12a/2
dal- 45a/5, tal- 34a/3
danış- 154a/1, tanış- 154a/13
deñlü 81a/12, teñlü 99b/4,
dırnağ 71b/2, tırnağ 72b/2
doğ- 36b/10, toğ- 101a/7
doğra- 130b/9, toğra- 110a/12
doğrı 77a/1, toğrı 100a/2
doğru 114a/1, toğru 113b/15
doğın- 57b/14, toğun- 121a/15
doldur- 104b/9, toldur- 47a/4
dolu 125a/14, tolu 56a/14
domdolu 24a/14, toptolu 62b/8
doñuz 43a/2, toñuz 74b/14
doy- 75a/7, toy- 111b/9
dur- 153a/11, tur- 41b/2
dut- 19a/13, tut- 46b/12
dutul- 77a/2, tutul- 130a/6

3.1.2. /g-/ < /k-/ değişmesi

Kelime başındaki /g-/ < /k-/ değişmesi Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçişte görülen bir ünsüz değişmesidir. Bu değişme büyük ölçüde olmasına rağmen genel bir özellik taşımamaktadır. Bazı kelimelerin başındaki /k/, Batı Türkçesinde /g/'ye dönüştüğü halde bir kısım kelimelerde bu değişiklik olmamış, Eski Türkçedeki /k/'ler varlığını devam ettirmiştir.

Kitâb-ı Ata-Dede'de /g-/ < /k-/ değişikliği için özel bir işaret kullanılmamış, /g/ ve /k/'li örnekler aynı harfle (kef) yazılmıştır. /g-/ < /k-/ değişmesinin görüldüğü örnekler daha çok ince sıradan ünlülerin bulunduğu kelimelerdir.

a) Eski Türkçede kelime başında /k-'li olup metnimizde /g-'li olarak tespit edilen kelimeler:

gêç- 77b/10, gel- 81b/10, geme 93a/11, geñez 121b/3, gérçek 71a/11, gerek 80b/3, getür- 79b/6, gez- 106a/9, gêç- 112a/8, gibi 107b/8, gir- 91a/9, gerü 95b/6, gêt- 25a/12, géyür- 49b/13, gizle- 86a/12, göç- 25a/2, gök 17a/7, gökçek 41a/15, gölge 26a/7, göm- 59b/4, gönder- 64a/5, gönlek 125a/7, gönül 128b/13, gör- 129b/4, göre 17a/9, göster- 130a/12, götür- 77b/11, gövdesinden 54b/7, göyün- 121b/13, göz 50b/3, gözet- 110a/8, güç 132a/7, gül- 43b/14, gümüş 63a/2, gün 63b/12, gündüz 70b/11, güneş 17b/6, güyeg 19b/3

b) Eski Türkçede /k-'li olup metnimizde de /k-'li olarak tespit edilen kelimeler: keltür- 8b/2, kendü 20a/13, kendüzi 106a/6, kes- 115b/11, keskin 122a/15, kesil- 32b/4, key 31b/9, 125a/9, kimse 143a/11, kişi 116a/4, kişi 102a/6, köprü 122b/11, küçük 156b/10

3.1.3. /-ğ/ < /-k/ değişmesi

Metnimizde iç ve son seste /k/'lı olan kelimelerin /ğ/'li şekilleri de kullanılmıştır. Burada ulamanın etkisi de söz konusudur (Gülsevin, 2013: 44).

ırağ < **ıraq** 'ırak, uzak'
 ékinci budur kim haram 'avratlardan iraq olgıl 146a/3
yoğ < **yok** 'yok'
 bu 'alem yoğ olısardur ol baki kalısardur 101b/2-3
yarılğa- < **yarılka-** 'bağışlamak'

benüm rabbüm yarılğayıcıdur ve esirgeyicidür nitekim kelâmında buyurur 105a/15
 Metnimizde aşağıdaki kelimelerde /-k-/ ünsüzü iki ünlü arasında kalmasına rağmen tonlulaşmamıştır:

poqi: huccetüm déyü gavga édersin hoz Allahu Ta'alâ katında dünyâ poqi huccet mi olur 123b/12
tarak: saçalum gelmişdür tamâm taraqa ihtiyâc olmuşdur 56b/12-13

3.1.4. /-b-/ < /-f-/ değişmesi

Metnimizde Farsçadan alıntı bir kelimeye görülen ses olayıdır.

hebte < **hefte** 'hafta'

dağı demişlerdür ki ataya anaya hebtede bir şıla éde 156b/5-6

3.2. Tonsuzlaşma

3.2.1. /-ç-/ < /-c-/ değişmesi

Kelime içi ve kelime sonunda görülen bu tonsuzlaşma olayının Kitâb-ı Ata-Dede'de örneği fazla değildir.

- açı** < **acı** 'acı'
tâ kim cân açısından saña doğunmayayın 128b/6
açık- < **acık-** 'acıkmak'
bir gün yavlağ açığıdı yémege hiç nesne bulmadı 106a/13
niçe < **nice** 'nice'
her günü üçün Hâk Ta'âlâ niçe biñ biñ kıullar âzâd eyler 83b/13
süçi < **süci** 'içki'
anlara süçi içirdi çün 'âkılların zâ'il étdiler 39b/13
süçü < **süci** 'içki'
hâli nitedür dédüm ayıtdılar kéçe gündüz süçüden fâriğ olmazdı 42b/15

Tonsuzlaşma örneği metnimizde, tonsuz ünlüyle biten kimi kelimelere isim işletme ekleri getirilirken de görülmektedir. Bu durumun, bazı eklerin yazılışının kalıplaşmasından kaynaklanabileceği dilciler tarafından ifade edilmiştir (Timurtaş, 1994: 59). ağaç 118b/6, oruç 49a/15, uç 129b/15

3.2.2. /-k-/ < /-ğ-/ değişmesi

Farsça asıllı "bağçe" kelimesinde görülen ses olayıdır. Bu ses değişmesi, müellifin kalınlık-incelik uyumuna bağlı kalma kaygısının sonucu olarak değerlendirilebilir.

- bağça** < **bâğçe** 'bahçe'
andan bağçasına vardı ol dikdügi yemişlere ayıtdı éy ağaççuklar 97b/11

3.2.3. /k/ < /h/ değişmesi

- Arapçadan alıntı iki kelimede görülen ünsüz değişmesi olayıdır.
kısım < **hısım** 'akraba, hısım'
halvetde yoldaşdur gariplikde kısım kıardaşdur 95b/14-15
kalk < **halk** 'halk'
ruhbân işbu andı eşidicek kalkından yaña döndi 89b/10-11

3.2.4. /-f-/ < /-v-/ değişmesi

- Metnimizde "tafiğ" kelimesinin görülen ünsüz değişmesidir.
tafiğ < **tavuk** 'tavuk'
münâfıklarun mişli murdâr tafığ gibidür 99a/1

3.3. Sızıcılaşma

3.3.1. /h/ < /k/ değişmesi

a) Kelime Başında /h-/ < /k-/ değişmesi

Bugün başta /h-/ sesi ile başlayan bazı kelimeler Eski Türkçede /k-/ sesi ile başlamaktaydı. Eski Anadolu Türkçesi devresine ait diğer metinlerde olduğu gibi Kitâb-ı Ata-Dede’de de söz başı /k-/ sesi varlığını korumuştur. Metnimizde kelime başında /k-/ sesini taşıyan ve Türkiye Türkçesinde /h-/ olan kelimeler şunlardır:

kaŋı ‘hangi’

kişinüŋ kaŋı birine véreyin eger kim birisi tamâm haŋ alacaŋ olur ise 107a/15

kaŋı ‘hani’

nidâ geldi kim yâ Mûsâ kaŋı boynunġa olan emâneti niçün teslim étmedüŋ 107b/10

Bu iki örnek dışında Eski Türkçede /k-/ ile başlayan ve metnimizde /h-/ sesine dönüşen tek örnek tespit edilmiştir:

hatun < **katun** ‘hatun’

başuma ridâ şardum kim beni kimse bilmeye vardum ayıtdum éy hatun 66b/3

b) Kelime ortasında /-h-/ < /-k-/ değişmesi

Kelime ortasındaki ve sonundaki /-h-/ < /-k-/ değişmesi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde geniş ölçüde görülen bir ünsüz değişmesidir. Ancak bu değişme de metinlerde karışık bir durum arz etmektedir (Ergin, 1997: 418). Eski Anadolu Türkçesindeki /-h-/ < /-k-/ değişmesinde görülen bu karışık durumun, müstensihlerin ağız özelliklerini yazıya yansıtarak her iki şekli de gelişigüzel kullanmalarından kaynaklandığı da belirtilmektedir (Timurtaş, 1994: 49).

Kitâb-ı Ata-Dede’de kelime ortasında /-h-/ < /-k-/ değişikliğinin görüldüğü örnek sayısı azdır. Bazen aynı sayfada bile aynı kelimenin iki farklı şeklinin bir arada kullanıldığını görmek mümkündür. Tespit edilen örneklerden bazıları şunlardır:

aŋşam < **aŋsam** ‘akşam’

aŋşam olur her biri evlü evine géder taşı daŋı yer daŋı beyâbânda ƣalur 117b/12

daŋı < **daŋı** < **taŋı**

zira hizmeti oda yanan kişinüŋ ellerü daŋı yansa déyü azduralar 29b/15

uyhu < **uyku** ‘uyku’

aŋşam oldı İbrâhîm ‘a.m. uyhu’ya vardı 127b/15

Metnimizde “uyhu” kelimesinin /k/’lı biçimi de kullanılmıştır.

uyku

illâ Mûsâ görmedi zira uyumuş idi çün uykudan uyandı 91a/1

c) Kelime sonunda /-h-/ < /-k-/ değişmesi

yoŋ < **yok** ‘yok’

sen hoŋ ġanı imişsin dédi ƣanâ’at böyle mi olur dédi yoŋsa 124b/13

yoŋsıl < **yoksıl** ‘yoksul’

doyınca yéyüp yoŋsılları unutmağıl mâluŋ olursa zekât vérgil 75a/7

Metnimizde “yoŋsıl” kelimesinin /k/’lı biçimi de kullanılmıştır.

yoksul ‘yoksul’

dörtüncü yoksulluğdan ƣurtula ve daŋı Resül haŋzreti ‘a.m. aydur 79b/5

3.3.2. /v-/ < /b-/ değişmesi

Eski Türkçede /b-/ ile başlayan bazı kelimeler Batı Türkçesinde /v-/ olmuştur. Metnimizde tespit edilen örnekler şunlardır:

a) Kelime Başında /v-/ < /b-/ değişmesi

- var-** < **bar-** ‘varmak, ulaşmak’
 şalîh yigit toğrı evine vardı illâ zenbîleri sarâyda kaldı 62a/8
var < **bar** ‘var’
 éy hatun benüm bir derdüm vardur ne söylemege dermânım var 43b/8
vér- < **bér-** ‘vermek’
 her birine birer tarağ vérdi Ebü Yüsufa vérmedi 56b/9
véribi- < **biribi-** ‘göndermek’
 ol şeñ‘ fışka mülâzım oldukları sebebeden Cebrâili véribidi 51a/4

b) Kelime ortasında /-v-/ < /-b-/ değişmesi

- deve** < **tebi** ‘deve’
 ât deve boğazlamağı koğıl senüñ sevdüğüñ İsmâ‘ıldür dédi 128a/10
ķaravaş < **ķarabaş** ‘köle’
 pâdişâh iken şimdi ķulı ķaravaşı oldum nefşüme uyduğum-ıçun 135b/3
ķavış- < **ķabiş-** ‘kavuşmak’
 şümdi kesildüñ dünyâya ķavışduñ anuñ-ıçun vérmedüm dédi 106b/3
ķavar < **ķabar** ‘davar’
 aña él vilâyet vérdüm ve bunca mâl ķavar issi oldı 121b/15
yalvar- < **yalbar-** ‘yalvarmak’
 bes ol geme şâhibini çağırıp yalvardılar kim anları gemeye ķoya 91b/11
yavlaķ < **yablaķ** ‘pek çok, gayet’
 ka‘beden gelürdi bir gün yavlaķ açıķdı yemege hiç nesne bulmadı 106a/13
yavuz < **yabız** ‘kötü’
 yavuz kişilerden irâķ édüp şabırlu göñüllü olanlardan ķılı vér âmin 136b/4

c) Kelime sonunda /-v/ < /-b/ değişmesi

- avla-** < **abla-** ‘avlamak’
 şenbih gün balıķ avlamayalar ķalan günlerde avlayalar 76b/7
ev < **eb** ‘ev’
 cemî‘i mü‘minlere evden eve selâm véreler 86b/11
sev- < **seb-** ‘sevmek’
 timşil anadur kim Ĥaķ Celle ve ‘Ala sulţânlar sulţânıdur imâni sever 47a/15

3.3.3. /-v-/ < /-g-/ değişmesi

Osmanlı sahasında özellikle yuvarlak ünlülerin bulunduğu kelimelerde ortaya çıkan bu ses olayında kelime içinde bulunan /-g-/’ler, yuvarlak ünlü taşıyan kelimelerde /-v-/’ye, düz ünlülerin bulunduğu kelimelerde ise /-ğ-/’ye dönüşmüştür (Özkan, 1993: 115-116). Günümüz standart yazı dilinde /-v-/ veya /-ğ-/ olarak yazılan örnekler metnimizde aslı şeklini korumuştur.

a) Düz ünlü taşıyan kelimeler

begendi 69b/2, degin 131b/7, degdi 103b/2, degirmene 141b/2, degme 127a/1, degül 147a/10, eglendi 121a/7, yégrek 120b/1, yigit 42b/12

b) Yuvarlak ünlü taşıyan kelimeler

döge döge 45b/10, döger 37a/5, gögerçin 33b/9, kulağuzluğ-ıla 109b/8, ögdi 139b/14, öğretti 109a/6, ögünüp 117b/4, sögdi 31a/13

3.3.4. /-v-/ < /-ğ-/ değişmesi

Yuvarlak ünlülerin etkisiyle oluşan bu ünsüz değişmesinin örnekleri şunlardır:

şovuk < şoguk 'soğuk'

şoru şorulisar ya'nı siz dünyada hürmâ yédüñüz şovuk şu içdüñüz 126b/2

kulavuzla- < kulağuzla- 'kılavuzluk etmek, yol göstermek'

taşradaki uğrı şeytândur dedî baña her zamân şamuyı kulavuzlar 146a/13

tavuk < tağuk 'tavuk'

pes toğan varup bir qarınun şavuşın başar qarı anı tutdı 46b/11-12

3.3.5. /f/ < /p/ değişmesi

a) Çağatay Türkçesi devresine ait metinlerde görülen söz içi ve söz sonu /f/ < /p/ değişmesi metnimizde birkaç örnekte görülen bir ses olayıdır.

çöf < çöp 'çöp'

Bâyezîd ayıtdı ol hüner degüldür şaman çöfi dağı şu üstinde yürür 144a/12-13

kaş < kap 'kap'

altun ve gümüş kaflardan ta'am yémek ve şu içmek nicedür 50a/11-12

köfrü < köprü 'köprü'

kanı şırâş köfrüsün geçmesi kim anuñ uzunluğı üç biñ yıllık yol ola

küf < küp 'küp'

kağı küfden gerek ise içsünler 109b/2

tofraş < topraş 'toprak'

yüzün tofrağa sürdi zârilik éttdi ayıtdı éy zâhid beni esirge 44a/6

b) Bu değişiklik Arapçadan alıntı kelimelerde de meydana gelmiştir.

mahfüs < maşpüs 'mahpus, hapis olan'

şol maşfüs kuş kafesinden çıkar gibi çıka 18b/1

3.4. Süreklileşme**3.4.1. /-y/ < /-d/ değişmesi**

Eski Türkçede kelime sonlarında bulunan /-d/ ünsüzü, Batı Türkçesinde /-y/ olarak gelişmiştir. Metnimizde de bunun örneklerine rastlamak mümkündür.

ayaş < adaş 'ayak'

éy Tenri dostı eger kim él ayaş dilersenş 137a/8

ayır- < ağır- 'ayırmaq'

câriyeleri başuña havâle éderem seni dirlükden ayıralar 61a/10

ayruş < ağruş 'başka'

sen vér senden ayruḡ yalvaracaḡ kimse yoḡdur dédi 62b/13
éyü < **eḡgü** ‘iyi’
 dünyāda senden éyü ḡul hiç yaratmadı 74b/2
ḡoy- < **ḡoḡ-** ‘koy-’
 andan toḡanı bir çuvala ḡoydı daḡı Şaman-ıla toḡdurdı 47a/4
ḡuyu < **ḡuḡuḡ** ‘kuyu’
 Yūsuf peyḡamber ‘a.m. ḡuyu dibinden ḡördi 129b/4
ḡéy- < **ḡéḡ-** ‘giymek’
 ḡarām yémekden ḡarām içmekden ḡarām ḡéymekden saḡlaya 50b/4

3.5. Süreksizleşme

3.5.1. /ḡ-/ < /ḡ-/ deḡişmesi

Metnimizde Arapçadan alıntı iki kelimedede ḡörülen bu ses deḡişmesinin örnekleri Şunlardır:

ḡısım < **ḡısım** ‘akraba, hısım’
 ḡalvetde yoldaşdur ḡariblikde ḡısım ḡardaşdur 95b/14-15
ḡalk < **ḡalk** ‘halk’
 ruḡbān işbu andı eŐidiceḡ ḡalkından yaḡa döndi 89b/10-11

3.5.2. /p-/ < /f-/ deḡişmesi

Metnimizde Arapçadan alıntı bir kelimedede ḡörülen ünsüz deḡişmesidir.
paydalı < **fayda** ‘fayda’
 dünyā kimseye paydalı deḡüldür ḡasan BaŐıřiden raḡmetullāhi ‘aleyhi aydur 116b/2

3.6. /p-/ ~ /b-/

Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde söz başında /b-/ sesini taşıyan bazı kelimeler Türkiye Türkçesinde /p-/ sesini taşımaktadır. Kitāb-ı Ata-Dede’de kelime başında aslı /b-/ sesini koruyan örneklerden bazıları Şunlardır:

barmaḡ ‘parmak’
 bilmedüḡin bildürdi ādemünḡ barmaḡların yazuya öḡretti 109a/6
biŐür- ‘piŐirmek’
 nidā geldi kim sen bir balıḡ al çömleḡe ur biŐür 90b/9
buḡar ‘pınar’
 öldürmeḡe ḡaŐdı étdiler yēne ḡıyamadılar āḡir anı bir bu buḡara atdılar 129a/13

Eski Türkçede ve Türkiye Türkçesinde /b/’li olan “bıçak, bıçkı” kelimeleri Kitāb-ı Ata-Dede’de /p/’li olarak tespit edilmiştir.

pıçak < **bıçak**
 ellerinde pıçak var idi ya’nı ḡaçan kim Ziliḡā Yūsufunḡ muḡabbetinden 130b/10
pıçku < **bıçkı** ‘testere’
 baŐından ayaḡa deḡin pıçku ile éki pāre étdiler 139b/1

3.7. İncelme

/i/ < /ı/ değişmesi

Bu ünlü değişmesinde /ı/ ünlüsünün hece taşıma gücünün azlığını düşünmek mümkündür.

dil < **tıl** 'dil'

biri gönül şükridür dil şükri elhamdulillâh demekdür 144a/5

inan- < **inan-** 'inanmak'

evvel tecrübe eyle andan görüp inanasın 66a/2

diñle- < **tı sla-** 'dinlemek'

dağı diñlerdi andan şonra Yüsuf 'a.m. Zeliğayı aldı 135b/4

3.8. /ɨ/ < /s/ değişmesi

Anadolu sahasına ait bir eser olan Kitâb-ı Ata-Dede, tahminimize göre Kıpçak Türkçesinden Oğuz Türkçesine aktarılmıştır. Müstensih bu aktarmada özellikle asıl metindeki damak ünsüzü sağır kefi, ng (ك) çift ünsüzüyle yazmaya devam etmiş, kimi örneklerde sadece kef (ك) harfiyle gösterme yoluna gitmiştir. Metnimizde kefle (ك) yazılan kelimeler şunlardır:

baña 44b/14, deniz 38b/14, diñle- 135b/4, geñez 121b/3, gönül 61a/8, karanju 97a/6, öñ 29a/4, saña 107b/7, şonj 45a/4, toñuz 77a/3, yalnız 114a/7, yañ(ı)- 71b/12, yañlış 71a/7, yeñi 120a/2

3. Sonuç

Genel olarak Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerini taşıyan Kitâb-ı Ata-Dede adlı eserde tespit edilen belli başlı ses değişmeleri ve fonetik özelliklerin incelendiği bu çalışmada elde edilen sonuçlar şunlardır:

1. Sahip olduğu dil özellikleri nedeniyle Kitâb-ı Ata-Dede'de, gerek ünlülerde gerekse ünsüzlerde farklı nitelikte birçok ses değişmesi görülmektedir.
2. Kitâb-ı Ata-Dede'de imlada hem /i/ hem de /e/ ile karışık yazılan ve ikili olarak kullanılan kelime sayısı bir hayli fazladır. Bu tür kelimelerdeki ünlüler kapalı e (é) olarak değerlendirilmiştir.
3. Eserde görülen ünlü değişmeleri genel olarak ünlü yuvarlaklaşması ve ünlü düzleşmesi biçiminde görülmektedir. Ünlü yuvarlaklaşması sonucu bazı kelimeler düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarken, bazı kelimelerde ise bu uyumun bozulduğu tespit edilmiştir.
4. Eserdeki ünsüz değişmeleri tonlulaşma, tonsuzlaşma, akıcılaşma, süreklileşme ve süreksizleşme şeklinde görülmektedir.
5. Ünsüz değişmelerinde dikkati çeken en önemli nokta ikili kullanım biçimleridir. Kitâb-ı Ata-Dede'de bazı kelimelerin /t~/d/, /c~/ç/ şeklindeki ikili kullanımları bir arada görülmektedir.
6. Metinde ünsüz değişmelerinde dikkati çeken başka bir diğer nokta daha çok Çağatay Türkçesi metinlerinde gördüğümüz /f/ < /p/ değişmesidir. Bu ünsüz değişmesi Türkçe kelimelerle sınırlı kalmamış, yabancı asıllı kelimelerde de kendini göstermiştir.

7. Kitâb-ı Ata-Dede'de görülen bazı ünsüz değişimleri yalnızca yabancı asıllı kelimelerde görülmektedir. Mesela /k/ < /h/ değişmesi metinde sadece Arapçadan alıntı iki kelimeye tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Muzaffer, *Kitab-ı Gunya*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- ARGUNŞAH, Mustafa, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014.
- ARGUNŞAH, Mustafa, "Karışık dilli bir eser: Kitab-ı Ata-Dede", VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.56-74.
- CEYLAN, Emine Yılmaz, "Ana Türkçede kapalı e ünlüsü", *Türk Dili Araştırmaları*, Ankara, 1991, s.151-165.
- ÇAĞATAY, Saadet, *Türk lehçeleri örnekleri*, Ankara, 1963.
- DUMAN, Musa, "Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde i/e meselesine dair", *İlmî Araştırmalar* 7, İstanbul, 1999, s. 65-103.
- ECKMANN, Janos, "Küçük Çağatay grameri", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK Yayınları, Ankara, 1996.
- EMİNOĞLU, Emin, *Şeyyad Hamza Destân-ı Yûsuf*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk dili tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2009.
- GABAİN, A. M., *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- GÜLSEVİN, Gürer, BOZ, Erdoğan, *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013.
- GÜNER, Galip, *Kıpçak Türkçesi grameri*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013.
- ERGİN, Muharrem, *Türk dil bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul, 1993.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı II*, İndeks-Gramer, Ankara 1997.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Ses bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013.
- KARAMANLIOĞLU, Ali F., *Gülistan tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara, 1989.
- KOCALIOĞLU, Timur, "Tarihi Türk lehçeleri metinlerinin transkripsiyonlanmasında kapalı e/i meselesi", *Türk Kültürü*, Ankara, 2003, s. 266-281.
- ÖZKAN, Mustafa, *Türk dilinin gelişme alanları ve eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2007.
- ÖZKAN, Mustafa, Mahmud b. Kâdî-i Manyâs *Gülistan Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, 1993.

- ÖZMEN, Mehmet, *Ahmed-i Dâ'i Divanı* (Metin-Gramer-Tıpkıbasım) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- ŞAHİN, Hatice, *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Kitabevi, 1994.
- YAVUZ, Orhan, *Anadolu Türkçesiyle yapılan en eski Tezkiretü'l Evliyâ tercümesi ve dil Özellikleri*, Tablet Kitabevi, Konya, 2006.
- YELTEN, Muhammet, *Tarih-i İbn-i Kesir tercümesi (Giriş-inceleme-Metin-Sözlük)* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.